

Formens makt og materialitet: Om studiet av kunnskapens former i katekismer og skipslogger

AF ANNE ERIKSEN & ELLEN KREFTING

SLAGMARK #81
SIDER: 31-49

Produksjon, sirkulasjon og utveksling er sentrale begreper i den nye kunnskaps-historien som er i ferd med å etablere seg som et tverrfaglig forskningsfelt. Med slike begreper flyttes oppmerksomheten fra kunnskapens innhold til dens kultu-relle og samfunnsmessige betydning, og til kunnskapens historiske virkningskraft (Grafton, 2009; van Damme, 2015; Findlen, 2018). Det er begreper som åpner blik-ket for et større mangfold av kunnskaper, aktører, steder og praksiser verd å studere (Daston, 2017). I denne artikkelen vil vi drøfte et underliggende spørsmål om hva det er som gjør at kunnskaper overhodet blir til, kategoriseres og forstås som net-topp kunnskaper. Hva er det som gjør at den informasjonen som produseres, sir-kuleres og utveksles framstår gjenkjennbar og anvendelig som kunnskap? Vårt svar på dette, som vi vil argumentere for i artikkelen, er at *form* bidrar vesentlig til at et kommunikativt innhold framstår som kunnskap om noe. Vi vil fremheve form som en sentral empirisk kategori, og i tillegg argumentere for formens betydning som et teoretisk informert perspektiv i kunnskapshistoriske studier. I forlengelsen av dette vil vi mer spesifikt argumentere for studiet av konkrete kunnskapsformer som en fruktbar kunnskapshistorisk tilgang. Slike former er historisk og sosialt spesifikke. De er avhengige av kulturelle konvensjoner, sosiale koder og tilgjengelig teknologi,

og på den måten tett knyttet til sin historiske kontekst. Det gjør dem omskiftelige og foranderlige. Men samtidig har de varighet over tid, og kan til og med vise seg mer seiglivet enn det kunnskapsmessige innholdet de opprinnelig ble utviklet for å kommunisere. Formene fungerer som ferdige “pakkeløsninger” når ny kunnskap skal kommuniseres. De tilbyr allerede etablerte kodinger av kunnskapsmessig innhold.

Når kunnskap er blitt kommunisert i samme form over lang tid, blir formen naturalisert, usynliggjort og ofte vanskelig å skille fra innholdet. Form og innhold autoriserer hverandre gjensidig. I dag ventes for eksempel en vitenskapelig artikkel å oppfylle helt bestemte formkrav. Hvis den avviker for mye, vil det kunnskapsmessige innholdet oppleves som lite troverdig. Men motsatt vil en rutinert forsker nokså enkelt kunne ta i bruk denne formen for å formidle det rene tøv - kanskje uten å bli gjennomskuet? Det er verd å fremheve at form og innhold *ikke* henger sammen med naturlig nødvendighet; det er den historiske dynamikken mellom de to vi vil undersøke.

I forskningslitteraturen brukes “kunnskapsformer” ofte i betydningen kunnskapstyper, der det skilles for eksempel mellom kunnskaper av praktisk og teoretisk type, eller kunnskaper knyttet til ulike felt (Östling et al., 2020). Vårt perspektiv er et annet, der vi vektlegger kunnskapens mer spesifikke formgivning, forankret i materielle uttrykk. Vi er ikke alene om å fremheve slike formers kunnskapshistoriske betydning. Kunnskapens materielle, institusjonelle og strukturelle former har vært behandlet av for eksempel Peter Burke (2012), som fremhever betydningen av både kunnskapsinstitusjoner, -teknologier og -former. Ann Blair (2010) har vist hvordan ulike lese- og notatpraksiser i tidligmoderne tid også skapte en flora av ledsagende kunnskapsformer. Og i sine bokhistoriske arbeider diskuterer Adrian Johns (f.eks. 1998) ikke bare trykkekunstens mediehistoriske betydning, men gjør også detaljerte studier av boken som form.

Et enda tydeligere fokus på den materielle formens betydning finner vi i nyere arbeider innenfor mediearkeologien (Gitelman, 2014) og den visuelle epistemologien (Drucker, 2014), som på fruktbare måter demonstrerer hvordan form kan studeres som materielt og teknologisk forankrede og historiske størrelser med performativ kraft. Gitelmans studie av “papirkunnskap” viser hvordan ulike dokumentformer som blir viktige på 1800-tallet, fra billetter til utfyllingsskjemaer og identitetspapirer, beholder sin epistemiske og performative kraft selv om de krysser medie-

teknologiske sprang. Druckers studier av ulike visuelle, grafiske presentasjonsformer løfter fram det forenklete visuelle formspråkets epistemologiske makt, både i den trykte og den digitale kunnskapsformidlingen, en makt som forsterkes av at de visuelle, grafiske framstillingsformene tilslører hvordan deres medierte representasjoner av data selv innebærer fortolkning. Dette har betydning for både kunnskapsproduksjonen og -sirkulasjonen, viser hun.

I denne artikkelen lar vi oss inspirere av Gitelmans og Druckers arbeider i vår egen undersøkelse av den historiske dynamikken mellom kunnskapsformer og kunnskapsinnhold. Vi vil forsøke å vise hvordan de bestemte måtene som kunnskap trer frem på, materielt, visuelt, strukturelt og institusjonelt, ikke bare bidrar til sirkulasjon, men også til selve produksjonen av kunnskap og til autoriseringen av den. Det er vår tese at formenes iboende seighet bidrar til å gjøre kunnskapen avgrenset, lesbar og bevegelig på tvers av tid og rom, endog på tvers av medie- og presentasjonsteknologier. Av samme grunn kan de også bevege seg mellom kunnskapsfelt og over i helt nye sammenhenger. Formene har en egen semiotisk, epistemologisk og ikke minst performativ verdi. De gir kunnskap distinkte, gjenkjennelige og håndterbare uttrykk, slik at den kan anvendes i bestemte sammenhenger og på bestemte måter. Form er altså avgjørende viktig både for *at* kunnskap kan sirkulere, for *hvordan* den kan utveksles og for hvordan kunnskap er tilgjengelig og *virksom* over tid, er vår tese. Form er kunnskapens mulighetsbetingelse og dens begrensning på én og samme tid.¹

Form er nært beslektet med sjanger, også når det gjelder kunnskap. Vitenskaps-historikerne Gianna Pomata og Lorraine Daston har begge vært opptatt av det de kaller epistemiske sjangre, knyttet til ulike kunnskapspraksiser slik som blant annet observasjon (Daston & Lunebeck, 2011). Parallellene mellom kunnskapsformer og sjangre, både i denne brede og i en snevrere, litterær betydning, er mange, og enkelte kunnskapsformer kan også identifiseres som sjangre. De to kunnskapsformene som vi utforsker i denne artikkelen, katekisme og skipslogg, kunne begge vært behandlet som sjangre. Likevel er det analytiske forskjeller mellom de to begrepene. Sjangre kan defineres i et "trekantforhold", der både form, funksjon og innhold spiller med, men med ulik vekt. For noen sjangre kan formen veie tyngst, slik som i poesiens bundne form. I andre tilfeller er funksjonen viktigst, som for lovteksten, eller innholdet, som for selvbiografien (se f.eks. Miller, 1984; Bakhtin, 1987). Hensikten ved å stille skarpt på form i seg selv, slik vi gjør her, er å kunne undersøke hvordan

den samme formen – slik som for eksempel dialogen og diagrammet – kan tas i bruk for å fylle ulike funksjoner eller formidle ulikt innhold. Ved å isolere denne dimensjonen får vi dessuten bedre øye på hvordan formene kan bevege seg på tvers av både sjangre og medier. Det blir mulig å fange opp et større mangfold og mer dynamikk i kunnskapssirkulasjonen.

Formperspektivet fremhever de praktiske, fysiske og medieteknologiske sidene ved kunnskapsframbringelsen og medieringen (Latour, 1990; Drucker, 2014; Gitelman, 2014), og hvordan kunnskapens steder og institusjonelle forankring (Jacob, 2017) bidrar til å gjøre enkelte former både seige og virksomme. Å legge vekt på form innebærer også å interessere seg for de konkrete og materielle kodene, ikke kun det språklige innholdet (Mordhorst, 2009; McKenzie, 2010; McGann, 2010; Drucker, 2014; Gitelman, 2014; Bert, 2017). Det historiske perspektivet innebærer å undersøke kompleksitet og spenninger. Som nevnt er det slett ikke alltid slik at ny kunnskap også har ny form, materielt, visuelt, strukturelt eller institusjonelt. Snarere er det ofte slik at etablerte og allerede kjente former må brukes når ny viten kommuniseres og skal bli sosialt virksom. Samtidig kan nye former, enten de er muliggjort av ny teknologi, nye kunnskapspraksiser og -institusjoner eller snarere skyldes skiftende moter, endre gamle kunnskaper og gi dem nye funksjoner. Og ikke minst kan innarbeidete og naturaliserte former også brukes til lek, endevending og ironi, og dermed stille spørsmål ved både formen selv, autoriteten og det kunnskapsmessige innholdet som formidles.

I denne artikkelen vil vi undersøke noen av disse spenningene mellom nytt og gammelt og mellom stabilitet og forandring. Hensikten er både å diskutere hva et særlig fokus på kunnskapens form og formspråk eller materielle koder kan tilby som et overordnet kunnskapshistorisk begrep og perspektiv, og å undersøke to spesifikke kunnskapsformer fra tidlig moderne tid på et konkret og mer detaljert nivå: Katekismen og skipsloggen. Målet er verken å gi en oversikt over de to formenes historie eller å sammenligne dem, men å bruke katekisme og skipslogg for å diskutere hvordan form bidrar til å kode innhold som kunnskap, og for å undersøke mer detaljert hvordan forholdet mellom form og innhold kan endre seg over tid. De to formene har konkrete historiske forankringer og skal altså anvendes som case, ikke som eksempler. Eksempler vil alltid være eksempler *på* noe – en maksime, en regel eller en overordnet teori. Som konkretiseringer brukes de til å forklare, formidle eller argumentere for regelen eller teorien. Et case, på sin side, er et “sted”

for undersøkelse, for å arbeide med spørsmål ut fra et dilemma, et tvilstilfelle eller en problemstilling (Passeron & Revel, 2005). Våre to empiriske case kan være eksempler på historiske kunnskapsformer, men i denne artikkelen tjener de først og fremst som empiriske steder som gjør det mulig å utforske det dynamiske forholdet mellom kunnskapsform og kunnskapsinnhold.

HOLBERGS LÆREBOK I VERDENSHISTORIE

Ludvig Holbergs *Synopsis Historiae Universalis* er en liten bok på omkring 200 sider. Den kom ut i 1733, da Holberg nokså nylig var utnevnt til professor i historie ved Københavns universitet. Boken var en lærebok i verdenshistorie, skrevet både for universitetets studenter og for elever i latinskolenes høyeste klasser. Boken kom i svært mange utgaver, og var i bruk som lærebok i både historie og latin i en lang rekke europeiske land frem til slutten av 1700-tallet. Boken hadde en form som i dag kan virke fremmedartet: Den var formet som en serie spørsmål med påfølgende svar. Svarene representerte selve lærestoffet, mens spørsmålene fungerte som innramminger og som middel til å tydeliggjøre og fremheve de sentrale poengene.

Valget av denne formen var verken tilfeldig eller idiosynkratisk, men tvert imot temmelig konvensjonelt. Katekismer, bøker der lærestoffet ble formidlet gjennom en veksling mellom spørsmål og svar, hadde gammel og tung institusjonell forankring i både kirke og skole. For historieundervisningens vedkommende var franskmannen Claude Fleury's bok *Catechisme Historique* (1683) blant de mest innflytelsesrike (Witschi-Bernz, 1979). Den ble oversatt til svært mange språk, og var i bruk gjennom nesten to hundre år (Wanner, 1975). Fleury's bok var enkel i formen og rettet mot barn. Fremstillingen holdt seg dessuten svært tett opp til bibelhistorien. Holbergs lesere var eldre og stoffet mer omfattende, men Fleury's katekisme må likevel regnes som ett av forbildene for den. En mer direkte konkurrent var Johann Hübners (1668–1731) bok *Kurtze Fragen aus der politischen Historie*, som kom ut første gang i 1697. Som tittelen tilsier inneholdt også denne boken spørsmål, men var mer rettet mot politisk, det vil si verdslig, historie. Selv om Hübners spørsmål var korte, slik tittelen forteller, gjaldt det imidlertid slett ikke selve verket, som var i ti bind. I innledningen til sitt eget verk harsellerte Holberg over bøker som gjorde historieinnlæringen umulig ved å være altfor omfattende og fylt av detaljer. Han

nevner ingen navn eller titler, men det er ikke usannsynlig at dette var et stikk mot konkurrenten Hübner.

Begrepene *katekumen* og *katekumenat* går tilbake til gresk og viser til en person som gjennom en opplæringsperiode tilegner seg den kunnskapen om kristen tro og lære som kreves for å bli døpt. Som *boktittel* ble ordet katekisme første gang brukt av Martin Luther. Hoveddelen av denne boken, som kom ut første gang i 1529, var nettopp en veksling mellom spørsmål og svar, og opplæringen bestod i at eleven skulle lære seg de angitte svarene utenat. Spørsmålene skulle altså ikke først og fremst lede til ny erkjennelse gjennom en prosess av refleksjon, men var snarere et hjelpemiddel lære seg riktige og allerede definerte svar. I tillegg inneholdt katekismen annet stoff som skulle læres utenat, slik som trosbekjennelsen.

I de protestantiske delene av Europa fikk Luthers katekisme en grunnleggende betydning for kristendomsopplæringen. I Danmark-Norge ble Sjællandsbiskopen Peder Palladius' danske oversettelse tatt i bruk. Til tohundreårsjubileet for reformasjonen i 1737 kom Erik Pontoppidans katekisme *Sandhed til Gudfrygtighed*, som bygget videre på Luther. Pontoppidans katekisme var i bruk i norsk skole i mer enn tre hundre år, og fungerte lenge både som lærebok i kristendom og som leseopplæring. I en svært lang periode var denne boka "det viktigste redskapet myndighetene hadde til rådighet i sitt strev med å indoktrinere folket religiøst og politisk", skriver litteraturviteren Jon Haarberg (Haarberg & Sjelmo, 2019, s. 218). I store deler av denne tiden var det et krav at boken, som med sine mange spørsmål og like mange svar var på over hundre sider, skulle læres utenat.

Katekismen definerte altså en bestemt pedagogisk og kunnskapsmessig form som det i liten grad ble stilt spørsmål til. I tillegg ble den knyttet til overføring av kunnskap som ble ansett som avgjørende viktig, og autorisert gjennom sin tilknytning til kirke og religion. Både autoriteten og effektiviteten bidro til at den samme formen ble tatt i bruk for overføring av andre typer kunnskap. Katekismer kunne brukes til opplæring eller undervisning også på andre felt enn det religiøse. En bok som var bygget opp av ferdig formulerte svar passet generelt godt til undervisning der utenatlæring var det sentrale pedagogiske prinsippet. Samtidig representerte katekismene et bindeledd mellom muntlig og skriftlig kultur. Bøkenes forklaringer og de ofte lange setningene som skulle læres utenat, reflekterte skriftspråket. Den innlærte kunnskapen skulle likevel fremsies muntlig av elevene, som riktignok måtte kunne svarene ordrett og altså ikke fikk forme stoffet i sitt eget språk eller på sin

egen måte. Katekisme kom til å bety en måte å lære på, med katekismeformen som en effektiv metode for overføring av autoritativ kunnskap.

“Quid est historia?” lyder første setning i Holbergs bok: Hva er historie? Svaret som følger er: “Historia est rerum præteritarum narratio, eum in sinem suscepta, ut earum memoria conservetur, quibus ad bene beatæque vivendum instruamur”. Det vil si: Historie er fortellinger om merkelige ting som har skjedd i verden, og som overleveres til oss for å lære oss å leve godt og lykkelig. Svaret er altså kort og skulle ikke være vanskelig å lære. Det skulle heller ikke de påfølgende, som dreier seg om hva som er forskjellen mellom historie og kronologi, og om sentrale begreper som epoke, æra, epakt og syklus. Her er svarene definisjoner, som riktignok kan ha vært lettere å lære enn å forstå, men som ikke utfordret formen. Også i hoveddelen av boken er de første svarene enkle. 1656 for eksempel er svaret på spørsmålet om hvor lang tid det gikk fra Skapelsen til Syndfloden.

Mer kompliserte spørsmål i bokens første del gjelder kunst og vitenskaper i de eldste tider. Slikt kan ikke ha vært særlig utviklet den gang, lyder svaret, men de eldste menneskene skaffet seg derimot gode kunnskaper om “naturlige ting” og om jordbruk, fordi de levde så lenge. Bibelen forteller dessuten at Kain bygde den første by på jorden, at Jubal fant opp musikken og at Tubalcain lærte menneskene å smi jern. Her er både spørsmålet og svarene trykt med mindre bokstaver enn hovedteksten. Årsaken er at boken var skrevet for to ulike lesergrupper: Den skulle leses både av guttene i latinskolene og av studentene ved universitetet. De siste skulle lese hele boken, og avsnittene med liten font er spesielt beregnet på dem. Vekslingen mellom to skriftstørrelser er et av de pedagogiske grepene som Holberg forklarer i forordet til boken. Her understreker han også at han har lagt stor vekt på at fremstillingen skal være oversiktlig og enkel. Selve katekismeformen blir derimot ikke kommentert. Undertittelen *Methodo Erotomatica Exposita* formidler likevel at boken var skrevet for utenatlæring som undervisningsmetode. Vekslingen mellom spørsmål og svar fremstår som et opplagt valg for innlæring av forhåndsdefinerte sannheter.

Noen av svarene reflekterer likevel en mindre autoritær og mer fleksibel oppfatning av undervisning og pedagogikk. Eksempelvis understreker Holberg i samme del av boken at fortellingene om Adams femten sønner og om Seths søyler er usanne. Disse opplysningene finnes i Flavius Josephus' verk om jødisk historie (ca. 94 e.Kr.) og hadde lenge vært en del av europeisk lærdomsstradisjon. Den kritiske formuleringen som Holberg bruker i omtalen av Josephus og andre klassiske kilder

– “dovne menns drømmer” – inviterer mer til refleksjon og kritikk enn til utenat-læring, og mer til nysgjerrighet enn til mekanisk tilegnelse. Forhandlinger og oppmykninger var altså mulig, selv om katekismeformen i utgangspunktet la til rette for en kunnskapsformidling der svarene var entydige og allerede gitt.

At formen gav et forhandlingsrom blir også tydelig i den danskspråklige bearbeidelsen som utkom i 1757, tre år etter Holbergs død. Utgivelsen ble presentert som både oversettelse og forbedring av originalen, men er også blitt kritisert for å bruke Holbergs navn som et salgsargument for en bok som skilte seg fra den opprinnelige (Bruun, 1872, s. 93). Nicolai Jonge hadde utvidet verket til hele 500 sider, og utelatt vekslingen mellom skriftstørrelsene. Katekismeformen ble imidlertid beholdt, og svarene er i stor grad oversettelser av Holbergs formuleringer. Derimot er spørsmålene endret. Der Holberg spør om årsaken til Syndfloden, spør Jonge på sin side om hvorfor Gud straffet verden med en slik flod. Svaret er det samme i begge bøkene: Økende ugudelighet og manglende botferdighet blant menneskene. Jonge spør om hva “den hellige skrift” kan fortelle om forholdene, Holberg om hva som hendte. Og der Jonge omtaler menneskene før Syndfloden som “ugudelige”, bruker Holberg betegnelsen “fedre”.

Denne tendensen er gjennomgående i boken. Ved å reformulere spørsmålene gir Jonge en dreining til Holbergs tekst. Elevene skal ikke lenger bare lære hva som har hendt i verden, men også at hendelsene kan føres tilbake til Guds plan. Tilknytningen til Bibelens fortellinger blir mer direkte. Der Holberg hadde brukt Bibelen som historisk kilde, henter Jonge også ut et religiøst budskap. På et konkret plan gjelder det kunnskap om enkelthendelser, men mer overordnet formidler Jonge en annen forståelse av hva historie er, og hva som er hensikten med å kjenne den: De historiske hendelsene kan lære oss om Guds plan for menneskeheten og om hva Gud venter seg av oss. Jonges justeringer viser dermed at den mekaniske vekslingen mellom korte spørsmål og svar som skal læres utenat, har et langt større potensiale for meningsbrytning enn formen umiddelbart kan gi inntrykk av. De utenatlærte setningene endrer mening når de blir svar på andre spørsmål, også når de selv ikke endrer seg.

Både religiøst innhold og institusjonell forankring gav katekismeformen autoritet. Men nettopp dét la den også åpen for satire og parodier. For den som våget, gav katekismen et redskap for hån og kritikk. Et eksempel på det er den lille boken *Aristokraternes Cathicismus eller kort og tydelig Anviisning til den aleene saliggjørende*

politiske Troe, som kom ut i København i 1796. Forfatteren var den 21-årige studenten Malthe Conrad Bruun, som på denne måten gav uttrykk for sine synspunkter på landets enevelde styreform. Alle kapitlene er modellert over former som var velkjente fra religionsopplæringen, og på samme måte som Pontoppidans delt opp i “parter” eller kapitler med budene, trosbekjennelsen osv. Etter et innledende dikt følger en kort del med spørsmål og svar. Deretter kommer syv bud, en trosbekjennelse i tre ledd, fem sakramenter, og til slutt en samling “Aristokratiske salmer”. Boken var en drepende kritikk av det enevelde arvekongedømmet og adelens posisjon. Utgivelsen førte til at Bruun ble stevnet, men han kom seg til utlandet før noen rettssak kunne holdes (Johnsen, 2019, s. 65). I mellomtiden utkom en rekke svar og motsvar i form av nye katekismer; demokratenes, geniernes, de moderates og rojalistenes katekismer (Plesner, 1945).

Bruuns idé var ikke original. I tiårene før hadde det kommet ut katekismer av både spøkefull og mer belærende art, knyttet til såvidt ulike emner som astronomi, finansnæring, skomakerhåndverk og motene i København. Selv om Bruuns harsellas med både religiøs tro og enevelde styre gjorde hans bok både mer politisk og mer aggressiv enn de fleste andre, er det et fellestrekk at alle disse bøkene trakk veksler på at formen var velkjent for lesere i de fleste samfunnslag. Til den velkjente formen var det knyttet en forståelse av at den formidlet autoritativ og entydig kunnskap som det ikke var meningen at man skulle stille spørsmål ved. Nettopp dette gjorde formen anvendelig i ulike sammenhenger, til ulikt innhold og med funksjoner som spente fra det belærende over det underholdende og spøkefulle til det krasst kritiske. Formen var både stiv og bevegelig på samme tid gang, både autoritær og åpen for nye bruksmåter. Vi skal nå se hvordan denne dynamikken også gjelder for en helt annen kunnskapsform, skipsloggen, som nettopp gjennom sin faste, fysiske og institusjonelt forankrede form også etablerte en type autoritativ og anvendelig, virksom kunnskap, og samtidig var en form som lot seg forflytte og anvende i nye diskursive sammenhenger.

PAPIRARBEIDET OM BORD PÅ *FULVY*

Fredag 23. mars 1742 la skipet *Fulvy* fra kai i Port Louis, utenfor Lorient på Bretagne-kysten av Frankrike. Det var et stort skip, med en besetning på mellom 150 og 200, under ledelse av kaptein Jean Darquistade. Det tilhørte Compagnie des

Indes, det franske indiske kompaniet, som opprinnelig var opprettet av finansminister Colbert i 1664 som et statlig initiativ for å styrke fransk oversjøisk handel. Kompaniet etablerte viktige koloniale havner på Isle de France og Ile de Bourbon (i dag Mauritius og Réunion) og ble i løpet av 1700-tallet selve navet i all fransk handelstrafikk til sjøs. På den nesten tre år lange turen reiste *Fulvy* fra Kapp Verde til Madagaskar, til Ile de Bourbon og Isle de France, tilbake til Madagaskar og deretter til Louisbourg i Canada (i dag Nova Scotia), før det la til kai igjen i Port Louis 30. desember 1744. Skipet fraktet okser, ris, tømmer, salpeter og kaffe, i tillegg til slaver. Blant annet lastet det av 250 svarte slaver på Bourbon-øya 7. februar 1743. Ingenting tyder på at *Fulvy* selv, i hvert fall på denne turen, fraktet slaver over Atlanteren.² Det var kaffe, tømmer og salpeter som ble fraktet til Louisbourg. Det er ikke usannsynlig at det var torsk med i konvoien som *Fulvy* var del av, på reisen tilbake til Bretagne.

Grunnen til at vi vet så mye om *Fulvys* rute, besetning og last, er at skipslogger og -journaler fra turen er bevart. Nærmere bestemt finnes skipsjournalen til kaptein Darquistade og loggen til piloten eller navigatøren om bord, Morice. Takket være disse notatbøkene, og hundrevis av andre tilsvarende journaler og loggbøker som er samlet og digitalisert av det franske nasjonalarkivet under tittelen “Campagnes de Traite négrière au XVIIIe siècle”, er det mulig å spore den franske menneskehandelen til sjøs på 1700-tallet.³ Stort sett er disse nedtegnelsene også de eneste kildene til hundretusenvis av svarte slavers liv og skjebne i denne perioden. Kunnskapen om slavehandelen eksisterer fordi den formen som nedtegnelsene kom i, hadde viktige kunnskapsfunksjoner i tidligmoderne tid. Det iherdige papirarbeidet som fant sted om bord på skipene var ikke tilfeldig, det var institusjonelt forankret og skulle tjene som dokumentasjon for oppdragsgiverne, men også til forbedring av navigasjonsteknikk og kartproduksjon.

I likhet med katekismen kan skipsloggen defineres både på grunnlag av dens form, innhold og funksjon. Men til forskjell fra for eksempel reisebeskrivelsen, som etablerte seg som en innholdsbestemt litterær sjanger omtrent samtidig (enten basert på faktiske eller fiktive reiser), er selve den strukturelle formen og de materielle, grafiske kodene, det viktigste kjennetegnet ved skipsloggen. Navnet skipslogg har en svært konkret og praktisk opprinnelse, knyttet til navigasjonsteknikk. For å beregne et skips hastighet, ble det en gang i tidligmoderne tid vanlig å kaste ut et trestykke (*log* på engelsk, *loch* på fransk) bundet til en snor med knuter, for at

skipets bevegelse i forhold til trestykket kunne beregnes med timeglass, eller med høytelling. Beregningene ble ført i en "loggbok", som kunne være en tretavle, inndelt i ulike felt etter dato og bestemte tider på døgnet. Den ble brukt som grunnlag, sammen med kompass, for beregning av posisjon og kurs.⁴ De eldste bevarte loggbøkene inneholdt dessuten gjerne notater om vind, vær- og strømforhold som virket inn på beregningen av posisjon og kurs. Denne konkrete, kollektive informasjonen kunne deretter overføres til besetningsmedlemmene egne, individuelle skipsjournaler. Der ble de nøkterne nedtegnelsene supplert med beskrivelser av viktige hendelser og personlige opplevelser på reisen.

Allerede på 1600-tallet ble det vanlig å skille mellom skipsloggen og den mer narrative og personlige skipsdagboken. Fra *Fulvys* reise på 1740-tallet har vi piloten Morices logg, som stort sett bare inneholder presise notater om fartøyets daglige bevegelser, vær og vind, i tillegg til noen få, korte setninger om viktige begivenheter. Notatene over 45 sider er delt inn i vertikale kolonner der piloten på venstresiden har fylt inn dag og tidspunkt, deretter vindens og bølgenes retning og styrke, beregnet posisjon ved lengde- og breddegrader, korrigert kurs, varierte observasjoner av strømmer og tidevann. I kolonnene på høyresiden finner vi observasjoner av kyst og land og tidspunkter for soloppgang og -nedgang, av dybder, grunner, skjær og bunnforhold. Den siste kolonnen til høyre ga plass for "Diverses remarques", som særlig skulle være til nytte for korreksjon av kartene som ble brukt på reisen. I *Fulvys* tilfelle har piloten imidlertid valgt å notere viktige begivenheter om bord, som for eksempel sykdom og dødsfall blant besetningen. Skipsdagboken til kaptein Darquistade på 94 sider inneholder også daglige notater om posisjon, vær og vind, men disse var integrert i de løpende narrative beskrivelsene knyttet til oppdraget, besetningen og de ulike, dramatiske hendelsene på reisen. Til tross for at de delte deler av innholdet, hadde skipsloggen og skipsdagboken fra *Fulvys* reise altså ulik form. Dette var knyttet til at de også delvis hadde forskjellige funksjon og kunnskapsstatus.

Som navnet viser var skipsloggen knyttet til den navigasjonsteknikken som var avgjørende for enhver sjøreise. Den handlet om å kunne gjenkjenne landemerker langs kysten og på havet, om å forstå stjernebilder, bestemme himmelretninger og distansen mellom ulike punkter som dannet grunnlag for å bestemme skipets posisjon og kurs, og om kunnskap om tidevannsrytmer og dybdenivå. Ifølge en av de første trykte lærebøkene i navigasjonskunst var dette praktisk viten som i ut-

gangspunktet bygget på erfaringer og muntlig overført kunnskap. Navigasjon var noe som "hovedsakelig læres gjennom erfaring, eller instruksjon fra eldre og godt erfarne navigatører", skriver Michel Coignet i sin "pilote" fra 1581. Ifølge denne læreboken var kompassnåla og sonden som kunne slippes ut og måle dybden de eneste instrumentene man trengte for å kunne navigere, i tillegg til erfaring. Læreboken uttrykker skepsis til bruk av kart, som abstraherer og fjerner oppmerksomheten fra den erfarne virkeligheten (Coignet, 1581, s. 18). Den anbefaler imidlertid å føre loggbok.

Presise noteringer om navigasjon og andre forhold som hadde med skipets oppdrag å gjøre, ble viktigere da de store, oversjøiske ekspedisjonene fra Europa skjøt fart fra 1500-tallet av.⁵ Den daglige dokumentasjonen fra reisene fikk da også nye funksjoner i kunnskapsutviklingen, som grunnlag for en mer vitenskapelig tilnærming til navigasjonsteknologi, og ikke minst til framstillingen av sjøkart, som kunne bety liv eller død for reisende på åpent hav. Fra begynnelsen av 1600-tallet er det mulig å snakke om skipsloggen som en selvstendig kunnskapsform, som altså ble sentral i det papir- og arkiveringsarbeidet som både den vitenskapelige utviklingen, kolonialiseringen, kapitalismen og den moderne staten er bygget på (Daston, 2012).

I 1602 ble VOC, det nederlandske østindiske kompaniet, etablert, som krevde av alle sine kapteiner å føre loggbøker ombord, slik at de kunne arkiveres på land. Praksisen spredte seg i løpet av århundret, parallelt med at loggbokens form ble standardisert. For at skipsloggenes svært spesifikke og partikulære opplysninger skulle kunne betraktes som pålitelige, ja, for at de i det hele tatt skulle kunne fungere som empirisk kunnskap til videre bruk, ble det nødvendig å gi retningslinjer for innholdets form og bruk. Krav om standardisering, innlevering og arkivering av skipslogger ble reist fra flere hold. I et av de første numrene av det lærde tidsskriftet til Royal Society i London, *Philosophical Transactions*, fra januar 1665, finner vi "Directions for Seamen, bound for far Voyages" som oppfordrer sjømenn til å "holde register over alle vær- og vindendringer på alle tidspunkter [...] retningen vinden blåser fra og om den er sterk eller svak; regn, hagl, snø [...] og framfor alt er det viktig med nøye observasjon av passatvindene". Kravet var effektivt. De tidligere så variable og stort sett narrativt utformede skipsjournalene ble uniformert på en måte som gjorde at de kunne tjene vitenskapelige formål (Kelly, 2010, s. 164-165). Det første eksemplet på et statlig krav om standardisert loggføring ombord på skip, og om arkivering på land, finner vi ikke lenge etter, i Frankrike under Ludvig

14. “L’ordonnance de la marine” fra 1681, initiert av Colbert, etablerte eneveldets prinsipper og standarder for alle aktiviteter knyttet til havet og ferdsel til sjøs. Blant annet formulerte lovteksten et eksplisitt krav om at kapteinen, eventuelt en egen navigatør eller “*écrivain*”, på alle franske skip på lengre reiser måtte føre nøyaktig journal over ruten som var tilbakelagt. Denne skulle leveres ved ankomst til havn. Instruksene om hvordan innholdet skulle formateres, var detaljerte.⁶ Journalene skulle nemlig ikke bare brukes til dokumentasjon overfor oppdragsgivere og forsikringsselskaper i tilfelle uhell, men også til kunnskapsutvikling og -overføring ved de nyetablerte utdanningsinstitusjonene som underviste sjøfolk i navigasjon og kartbruk. De strenge kravene førte imidlertid til diskusjoner om form i Frankrike. Flere hevdet at en viss fleksibilitet måtte opprettholdes, siden loggenes hovedfunksjon var å bidra til mer nøyaktig navigasjon og kartproduksjon, og derfor til en viss grad måtte tilpasses omstendighetene (Sankey, 2010, s. 403).

Loggbokformen ble stadig mer sofistikert på 1700-tallet, i takt med at den skulle tjene enda flere kunnskapsformål. De store vitenskapelige ekspedisjonene hadde som hovedmål å samle empirisk kunnskap på en lang rekke felt, og skipsloggen var en etablert form som lot seg anvende for notering og ordning av all verdens informasjon. Sinnrike loggbøker kunne koordinere og komprimere de mangfoldige observasjonene fra de ulike deltakerne på ekspedisjonen, ofte i form av kronologiske lister og notatrekker med svært varierende innhold, fra navigasjonsdetaljer og meteorologiske observasjoner til geografiske og naturhistoriske oppdagelser, beskrivelser og illustrasjoner. På land sto egne institusjoner klare for å sortere og arkivere dem. I Frankrike ble det første nasjonalarkivet for maritime saker etablert i 1720. *Dépôt des cartes, plans et journaux de la marine* arkiverte alle sjøkart, maritime avhandlinger og ikke minst journaler og logger, og ble en kunnskapssentral for alt som hadde med havet å gjøre. Det var her loggboken og journalen fra *Fulvys* reise ble arkivert. Den “hydrografiske ingeniøren” ved institusjonen utviklet nye kart blant annet på grunnlag av loggbøker, og etter få år fikk depotet monopol på kartproduksjon i Frankrike.

Fra å tjene som navigasjonsinstrument til bruk på skipet selv, ble loggbokformen en motor i kunnskapsutviklingen på mange felt. Formen selv garanterte innholdets verdi og autoritet, og presisjonsnivået ble ytterligere sikret gjennom ferdig trykte formater til utfylling, som standardiserte de ulike typene av håndskreven informasjon, sekvensert i faste tidsrytmer. Morices nedtegnelser fra *Fulvys* reise på

1740-tallet er ført i et slikt ferdigtrykt standardformat. Formatet hadde riktignok ikke tilstrekkelig med plass for hele reisen, så i siste del (fra s. 29) har navigatøren kopiert de samme kolonnene for hånd. Også kapteinens journal kom etter hvert i ferdigtrykt standardformat, som kombinerte kolonner for opplysninger om vær, vind og andre tekniske aspekter ved reisen på venstre side med kolonner for “Événemens historiques et Remarques” på høyre. Notatformene var blitt en teknologi på linje med den lange rekke av andre teknologier som enhver skipsreise var avhengig av. Den genererte enorme mengder papirførte opplysninger.

En underoffiser i den franske marinen ved navn Jacques St-Cricq, som var med på den vitenskapelige ekspedisjonen til Nicolas Baudin på begynnelsen av 1800-tallet, reflekterer lettere oppgitt over det kjedsommelige papirarbeidet som måtte føres om bord - til hvilken nytte? “Jeg skulle ønske jeg bare kunne gi én, rent historisk beretning om reisen min, men for ikke å fravike fra det som er standarden på alle punkter, så har jeg ført inn de minst nøyaktige nautiske detaljene” (Sankey, 2010, s. 409). På dette tidspunktet var større havekspedisjoner blitt rene notatfabrikker. Eksempelvis produserte den fireårige Baudin-ekspedisjonen til totalt 72,120 ulike notatenheter, inkludert både skrevne notater, tekster og tegninger (Sankey, 2010, s. 401). Innholdet var høyst varierende, fra kurs- og værobservasjoner til beskrivelser av nyoppdagete fuglearter, verdifull last og dramatiske hendelser om bord. Men formene var faste, noe som muliggjorde at kunnskapene kunne sorteres, arkiveres, autoriseres og anvendes, til stadig flere kunnskapsformål. Det var formen som muliggjorde forflytninger av kunnskapen, fra ett skip og én reise til andre, mellom admiraliteter og kartverksteder, og til naturhistorikernes skrivebord.

Formen selv kunne også forflytte seg, inn i litteraturen. Mange av de første moderne romanene sto i tett forbindelse med reiselitteratur og dagbok- eller journal-sjangre. I flere av romanene til Daniel Defoe dukker også skipsloggen opp, der den tjener det vi kunne kalle en virkelighetseffekt (Barthes, 2003). “Etter å ha seilt på NV og N med frisk kuling fra SØ [...] ble vi overrasket av svært dårlig vær, og særlig voldsom nedbør”, leser vi i *The Life Adventures and Pyracies, of the Famous Captain Singleton* fra 1720 (Defoe 1990, s. 33). Det detaljerte loggbokspråket i romanen har ført til egne geografiske studier av romanheltens reiserute (Kelly, 2010, s. 178). Tilsvarende forsøk er blitt gjort i analyser av Homers *Odyseen*, der Odyssevs' reiserute er utregnet på grunnlag av opplysninger som gis i verket av månefaser og himmelkonstellasjoner.⁷ Slik blir skipsloggens form rensset for både historisk innhold

og funksjoner, for å bli en kontekstløs kunnskapsteknologi i forsøket på å trekke historisk og geografisk informasjon ut av et nesten 3000 år gammel diktverk. De gamle, arkiverte skipsloggene på sin side, får også nye kunnskapsfunksjoner når de i dag i benyttes systematisk som kilder til kunnskap om klimaendringer i miljøhistorisk forskning.⁸

KONKLUSJON

De to historiske casene vi har diskutert her, katekismen og skipsloggen, viser begge hvordan det er mulig å studere og følge strukturelle og materielle former og deres kunnskapshistoriske betydning. På ulik måte, mener vi, demonstrerer begge formens betydning for innholdets klassifisering og autoritet som kunnskap. Samtidig illustrerer de også formens grunnleggende betydning for at dette kunnskapsinnholdet kan sirkulere og utveksles sosialt, det vil si for at det kan være historisk virksomt. I sin tur bidrar disse prosessene til produksjon av ny kunnskap. Slik har formen en særegen performativ kraft, slik også Drucker (2014) og Gitelman (2014) har vist i sine studier av henholdsvis visuelle representasjonsformer og ulike dokumentformer. Et fokus på form kan derfor gi unike muligheter til å forstå dynamikker i kunnskapshistoriske prosesser, også fordi formen med sin iboende autoritet ikke bare viser seg som et middel til å kodifisere eksisterende kunnskap, men også som et sted for forhandling, endring og nyskaping. Som vi har forsøkt å vise, kan denne nyskapingen være delvis uavhengig av det opprinnelige innholdet. Tungt religiøse former som katekismen kan brukes til spøk eller skarp satire, der effekten nettopp er basert på kontrasten mellom formens høytidelige autoritet og det nye innholdet. Det er skipsloggens detaljerte, nitide opplysninger om helt partikulære forhold som gjør at den kan skape virkelighetseffekt i litteraturen. I disse situasjonene representerer formen *både* stabilitet og nyskaping, *både* autoritet og opprør, *både* historisk varighet og historiske brudd. Fra et kunnskapshistorisk perspektiv er disse vekslingene viktige. Like viktig er det imidlertid at studier av kunnskapsformer gjør det mulig å følge forbindelser, relasjoner og nettverk på tvers av sjanger og på tvers av felt eller tema. Kunnskap om katekismer er viktig for å forstå kristendomsundervisningens historie, på samme måte som kunnskap om loggbøker er viktige for navigasjonshistorie. Men for forskning med ambisjoner om å forstå historiske helheter og sammenhenger i kunnskapsproduksjon, -utvikling og -nettverk, er undersøkelser av kunnskapens former et viktig skritt videre.

NOTER

- 1 Vår interesse for form ble utviklet i arbeidet med eksemplet som retorisk form, allestedsnærværende og mektig, men likevel delvis maskert og definitivt understudert i historiske studier (Eriksen, Krefting & Rønning, 2012).
- 2 Det totale anslaget for antall afrikanske slaver som ble fraktet over Atlanteren mellom 1400- og 1800-tallet, er mer enn 14 millioner, og antagelig døde ca 3 millioner av dem.
- 3 Journalene og loggbøkene er samlet under signaturen MAR/4JJ/1-MAR/4JJ/144/0 i Archives nationales de France (AnF).
- 4 Den kanskje første omtalen av en slik måte å beregne avstander finnes i W. Bourne's *A Regiment for the Sea*, fra 1572 (Sankey, 2010, s. 404, note 23).
- 5 Vi vet for eksempel at Kristoffer Columbus førte skipslogg under sin første reise over Atlanteren i 1492-1493, selv om den vi kjenner idag er ført i pennen av dominikanermunken Bartolomeus de Las Casas, som skal ha basert seg på Columbus' egne, tapte nedtegnelser. Men det er også tydelig i navigatøren Crignons franske skipslogg fra en ekspedisjon til Sumatra på 1530-tallet, med mål om å bringe både krydder og gull tilbake til Frankrike. Her finner vi detaljerte nedtegnelser om både posisjoner og dramatiske hendelser underveis (Wintroub, 2017).
- 6 Bok II, art IV i *L'ordonnance de la marine 1681*: "Dans les voyages de long cours, il aura deux papiers journaux: sur le premier, il écrira les changements de routes et de vents, les jours et les heures de changements, les lieues qu'il estimera avoir avancées sur chacun, les réductions en latitude et longitude, les variations de l'aiguille, ensemble les sondes et terres qu'il aura reconnues ; et sur l'autre, il mettra de vingt-quatre heures en vingt-quatre heures au net, les routes, longitude et latitude réduites, les latitudes observées, avec tout ce qu'il aura découvert de remarquable dans le cours de sa navigation". Tilsvarende krav om at alle kapteiner i engelsk marine måtte avlevere skipslogger til "the Secretary of the Admiralty" etter avsluttet reise, kom i England i 1686 (Kelly, 2010, s. 181-182).
- 7 Se http://www.epicstars.org.uk/img/ship's%20log%20-%20part%20one_1.pdf.
- 8 Se <https://www.theverge.com/2019/5/3/18528638/southern-weather-discovery-ship-logs-climate-change><https://www.theverge.com/2019/5/3/18528638/southern-weather-discovery-ship-logs-climate-change>.

LITTERATUR

- Bakhtin, M. (1987): "The Problem of Speech Genres", s. 60-102 i C. Emerson & M. Holquist (red.) *Speech Genres and Other Late Essays*, Austin: University of Texas Press.
- Barthes, R. (2003 [1968]): "Virkelighetseffekten", s. 73-79 i A. Kittang (red.) *Moderne litteraturteori: en antologi*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Bert, J. (2017). *Une histoire de la fiche érudite*. Paris: Ecole Nationale Supérieure Sciences Information et Bibliothèques.
- Blair, A. (2010). *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*. New Haven: Yale University Press.
- Borde, C. & É. Roulet (red.) (2015). *Les Journaux de bord XIVE-XXIe siècle, Sources de l'histoire maritime, no. 1*. Aachen: Shaker.
- Bruun, M. C. (1796). *Aristokraternes Cathecismus eller kort og tydelig Anviisning til den aleene saliggjørende politiske Troe*. København.
- Bruun, C. (1872). *Ludvig Holberg som lærer i historie*. København: Thieles bogtrykkeri.
- Burke, P. (2012). *A Social History of Knowledge: From the Encyclopédie to Wikipedia*. Cambridge: Polity Press.
- Coignet, M. (1581). *Instruction nouvelle des poincts plus excellents et nécessaires, touchant l'art de naviguer, contenant plusieurs règles, pratiques, enseignements, et instruments très idoines à tous pilotes, maîtres de navire, et autres qui journellement hantent la mer...* Anvers: Henry Hendrix.
- van Damme, S. (red.) (2015). *Histoire des sciences et des savoirs*. Paris: Seuil.
- Defoe, D. (1990 [1720]). *Captain Singleton*. Oxford: Oxford Worlds Classics.
- Daston, L. (2012): "The Sciences of the Archive", *Osiris*, 27 (1): 156-187.
- Daston, L. (2017): "The History of Science and the History of Knowledge", *KNOW, A Journal on the Formation of Knowledge*, 1 (1): 131-154.
- Daston, L. & E. Lunebeck (red.) (2011). *Histories of Scientific Observation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Drucker, J. (2014). *Graphesis: Visual Forms of Knowledge Production*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Eriksen, A., E. Krefting & A. B. Rønning (red.) (2012). *Eksemplets makt. Kjønn, representasjon og makt, fra antikken til i dag*. Oslo: SAP.
- Findlen, P. (red.) (2018). *Empires of Knowledge: Scientific Networks in the Early Modern World*. London: Routledge.

- Fleury, C. (1683). *Catechisme Historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne*. Paris.
- Gitelman, L. (2014). *Paper Knowledge. Toward a Media History of Documents*. Durham/London: Duke University Press.
- Grafton, A. (2009): "The Republic of Letters", s. 9-34 i A. Grafton, *Worlds made by Word Scholarship and Community in the Modern West*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Haarberg, J. & M. Sjelmo (2019): "Pontoppidans pinefulle Sandhed – mellom leseferdighet og utenatføring", s. 218-238 i A. M. B. Bjørkøy, R. Hemstad, A. Nøding & A.B. Rønning (red.) *Litterære verdensborgere. Transnasjonale perspektiver på norsk bokhistorie 1519 – 1850*. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- Holberg, L. (1733). *Synopsis Historia Universalis*. København: Höffner.
- Hübner, J. (1697). *Kurtze Fragen aus der Politischen Historia biss auf gegenwärtige Zeit continuiret*. Leipzig.
- Jacob, C. (2017): "Lieux de savoir. Places and spaces in the history of knowledge", *KNOW. A Journal on the Formation of Knowledge*, 1 (1): 85-102.
- Johns, A. (1998). *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making*. Chicago: University of Chicago Press.
- Johnsen, E. N. (2019). *I Klios forgård: Forfatterroller, offentlighet og politisk evaluering i Niels Ditlev Riegels' (1755–1802) historieskriving* (Phd-avhandling). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Journal de bord de Jean Darquistade, capitaine. 1742-1744. MAR/4JJ/76 Pièce 30. Archives nationales de France.*
- Journal de bord de Morice, pilote. 1742-1744. MAR/4JJ/76 Pièce 31. Archives nationales de France.*
- Kelly, J. (2010). "Bordering on Fact in Early Eighteenth-Century Sea Journals", s. 158-184 i D. Doll & Jessica Munns (red.) *Recording and Reordering: Essays on the Seventeenth- and Eighteenth-Century Diary and Journal*. Lewisburg: Bucknell University Press.
- Latour, B. (1990 [1988]): "Visualization and Cognition: Drawing things together", s. 19-68 i M. Lynch & S. Woolgar (red.) *Representation in Scientific Practice*, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- L'ordonnance de la marine du mois d'aout 1681, 1682. Paris.*
- McGan, J. (2010 [1991]): "Tekster og tekstualiteter", s.109-126 i J. Bjerring-Hansen & T. Jelsbak (red) *Boghistorie*, Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- McKenzie, D. F. (2010 [1985]): "Bogen som udtryksform", s. 65-90 i J. Bjerring-Hansen & T. Jelsak (red) *Boghistorie*, Aarhus: Aarhus universitetsforlag.
- Miller, C. R. (1984): "Genre as Social Action", *Quarterly Journal of Speech* 70 (2): 151-167.
- Mordhorst, C. (2009). *Genstandsfortællinger. Fra Museum Wormianum til de moderne museer*. Kø-

- benhavn: Museum Tusulanum forlag.
- Östling, J., D. Larsson Heidenblad & A. Nilsson Hammar (red.) (2020). *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge*. Lund: Nordic Academic Press.
- Passeron, J. & J. Revel (red.) (2005). *Penser par cas*. Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales.
- Plesner, K. F. (1945): "Historisk indledning", i M. C. Bruun, *Aristokraternes Catechismus*. København: Fagskolen for Boghaandværk.
- Pontoppidan, E. (1737). *Sandhed til gudfrygtighed*. København: Det kongelige Wisenus' trykkerie.
- Sankey, M. (2010): "Writing the Voyage of Scientific Exploration: The Logbooks, Journals and Notes of the Baudin Expedition (1800–1804)", *Intellectual History Review* 20 (3): 401-413.
- Wanner, R. E. (1975). *Claude Fleury (1640–1723) as an Educational Historiographer and Thinker*. Haag: Nijhoff.
- Wintroub, M. (2017). *The Voyage of Thought: Navigating Knowledge across the Sixteenth-Century World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Witschi-Bernz, A. (1972): "Main Trends in Historical-Method Literature: Sixteenth to Eighteenth Centuries", *History and Theory*, (12): 51–90.